ETIMOLOGIK TAHLIL TAMOYILLARI VA SO'Z TARIXINI O'RGANISH USULLARI

To'laganova Moxiyro'za Lochinbek qizi
Andijon davlat chet tillar instituti 106-guruh talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikning eng qiziqarli va murakkab yo'nalishlaridan biri — etimologik tahlil tamoyillari va so'z tarixini o'rganish usullari yoritiladi. So'zning kelib chiqishi va uning tarixiy taraqqiyotini tiklash uchun olimlar muayyan til qonuniyatlariga tayanadi. Maqolada etimologiyaning uch asosiy turi (xalq etimologiyasi, soxta etimologiya, ilmiy etimologiya) farqlanadi, fonetik-fonologik, morfologik, semantik, qiyosiy-tarixiy va tarixiy-madaniy tamoyillar hamda tadqiqotning asosiy usullari misollar bilan tahlil qilinadi.

Аннотация. В статье рассматриваются принципы этимологического анализа и методы изучения истории слова — одного из наиболее интересных и сложных направлений языкознания. Для установления происхождения слова и реконструкции его исторического развития учёные опираются на определённые закономерности, а этимологическое исследование основывается на строгих научных принципах. Различаются народная этимология, ложная этимология и научная этимология; на примерах анализируются фонетико-фонологический, морфологический, семантический, сравнительно-исторический и историко-культурный принципы, а также основные методы исследования.

Kalit so'zlar: etimologiya, xalq etimologiyasi, soxta etimologiya, ilmiy etimologiya, leksik-semantik tahlil, fonetik-fonologik tahlil, morfologik tahlil, qiyosiy-tarixiy usul, rekonstruksiya.

Ключевые слова: этимология, народная этимология, ложная этимология, научная этимология, лексико-семантический анализ, фонетико-фонологический анализ, сравнительно-исторический метод, реконструкция.

Har bir so'z o'z davrining izini saqlaydi: unda xalqning turmushi, madaniyati, qo'shni xalqlar bilan aloqalari va til tizimining asrlar davomidagi o'zgarishlari aks etadi. So'zning shu "yashirin tarixi"ni ochish bilan tilshunoslikning etimologiya bo'limi shug'ullanadi.

Etimologiya (yun. *etymon* — haqiqiy, asl ma'no va *logos* — so'z, ta'limot) so'z va morfemalarning kelib chiqishini, ularning dastlabki shakli va ma'nosini hamda keyingi tarixiy o'zgarishlarini (shu jumladan semantik siljishlarni) o'rganadi. Etimologiya tilshunoslikning alohida bo'limi bo'lishi bilan birga, tarix, etnografiya, arxeologiya, toponimika va madaniyatshunoslik bilan yaqin bog'liq.

Etimologik izlanishlarning eng katta xavfi — "o'xshashlik"ka ishonib xulosa chiqarishdir. Ikki so'zning tovush jihatdan o'xshashligi qarindoshlikni isbotlamaydi, ko'pincha esa adashtiradi. Shu sababli etimologik tahlil faqat aniq tamoyillar va tekshiriladigan usullarga asoslangandagina ilmiy hisoblanadi. Maqolaning maqsadi ana shu tamoyillar va usullarni tizimli ravishda bayon etish, etimologiyaning turlarini bir-biridan farqlashdir.

ETIMOLOGIYANING TURLARI

So'zning kelib chiqishi haqidagi tushuntirishlar ishonchlilik darajasi va asoslanish usuliga ko'ra uch guruhga bo'linadi.

1.1. Xalq etimologiyasi

Xalq etimologiyasi — notanish yoki tushunarsiz so'zni ona tilidagi o'xshash tovushli, tanish so'zlar bilan bog'lab izohlash hodisasi. Bunda so'zning haqiqiy tarixiy ildizi emas, balki so'zlovchilarning tasavvuri, ma'no assotsiatsiyalari va ko'pincha afsona hamda rivoyatlar asos

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

bo‘ladi. Boshqa tillardan o‘zlashgan yoki eskirgan, motivi yo‘qolgan so‘zlar ayniqsa shunday “qayta talqin”ga uchraydi. Xalq etimologiyasi til qonuniyatlariga, ya’ni tarixiy grammatika va tovush o‘zgarish qonunlariga tayanmaydi. Ba’zan u so‘zning shaklini ham o‘zgartirib yuboradi: so‘z tanish so‘zga “o‘xshab” talaffuz qilina boshlaydi.

Xalq etimologiyasi ayniqsa joy nomlarida (toponimlarda) ko‘p uchraydi. Masalan, Andijon viloyatidagi *Izboskan* nomi xalq orasida “iz bosmoq” birikmasi bilan bog‘lanadi: go‘yo yurishlar chog‘ida “oldingilar izini bosib yurilgan” va bu ibora keyinchalik joy nomiga aylangan. Biroq bu izoh nom tarixidan ko‘ra so‘zning hozirgi shakliga asoslangan. Ayrim manbalarda mazkur hudud nomining qadimiy shakllari arab va fors tilidagi geografik asarlarda (IX–X asrlar) *Asvaskon*, *Isvaskon* kabi ko‘rinishlarda qayd etilgani aytiladi; aholi bu nomni o‘z tiliga moslashtirib, *Izboskan* shaklida talaffuz qilgan, degan farazlar bor. (Bu shakllarni asl manbalardan tekshirib ko‘rish ilmiy ishda zarur.)

Boshqa misol: Samarqand nomi haqida xalq orasida “semiz shahar” (*semizkent*) kabi izohlar tarqalgan. Ilmiy talqinlarda esa nomning ikkinchi qismi *-kand* “shahar” ma’nosidagi qadimiy sug‘d-eroniy so‘z ekani qayd etiladi; birinchi qismi bo‘yicha esa turlicha farazlar mavjud.

1.2. Soxta (uydirma) etimologiya

Soxta etimologiya — so‘zning kelib chiqishi haqidagi noto‘g‘ri, lekin ishonarli ko‘rinadigan tushuntirish. U so‘zlarning tashqi o‘xshashligiga asoslanadi, haqiqiy tarixiy ildizga emas. Uning paydo bo‘lishiga bir necha sabab bor: talaffuzi yoki yozilishi o‘xshash so‘zlarni bir ildizdan deb hisoblash, so‘zni muayyan qahramon, buyuk olim yoki muqaddas tushuncha bilan bog‘lashga urinish, qiziqarli hikoya yaratish istagi va til tarixini bilmaslik.

Xalq etimologiyasidan farqi shuki, xalq etimologiyasi asosan so‘zlovchilar ongida o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladi va tilda ba’zan o‘z izini qoldiradi, soxta etimologiya esa ko‘pincha “ilmiy ko‘rinish”dagi, bir muallif tomonidan ilgari surilgan noto‘g‘ri talqindir.

Misol uchun, *dolchin* (darchin) o‘simligi nomini ko‘pchilik “haqiqiy dori” deb tushunadi. Aslida so‘z fors tilidagi *dār-chīnī* (“Xitoy daraxti/po‘stlog‘i”, *dār* — daraxt, *chīn* — Xitoy) birikmasiga borib taqaladi. Yana bir misol — *gilos*. Ba’zi uydirmalarda so‘z *gil* (loy) va *os* (osmoq) so‘zlaridan tuzilgan, go‘yo “loyda osilib turadigan meva” deb talqin qilinadi. Ilmiy manbalarda esa bu nom fors tili orqali kirib kelgan va oxir-oqibat qadimgi yunoncha *kerasos* so‘ziga borib taqaladi.

Ilmiy etimologiya

Ilmiy etimologiya morfemalar va so‘zlarning kelib chiqishi, tarixiy shakllanishi hamda ma’no o‘zgarishlarini qat’iy ilmiy usullar asosida o‘rganadi. U birinchidan, qarindosh tillarni solishtirishga asoslangan qiyosiy-tarixiy usulga; ikkinchidan, tovush o‘zgarishlarining muntazam qonuniyatlariga; uchinchidan, shevalar va lahjalar ma’lumotlariga; to‘rtinchidan, qadimgi yozma yodgorliklar va eski lug‘atlarga; beshinchidan, ma’no o‘zgarishlarining mantiqiy va madaniy-tarixiy izohiga tayanadi.

Ilmiy etimologiya so‘zning kelib chiqishini aniqlash uchun uni qarindosh tillardagi shakllar va muqobillar bilan solishtiradi, fonetik o‘zgarishlar, ma’no ko‘chishlari va morfemik qisqarishlarni ochib beradi. Shu bilan birga, ilmiy etimologiya o‘z xulosalarida ehtiyotkor: ishonchli dalil bo‘lmasa, izoh “faraz” sifatida beriladi.

Bunga *qovun* so‘zi misol bo‘ladi. Eski turkiy yozma manbalarda (jumladan Mahmud Koshg‘ariy asarida) bu so‘z *qawun* ko‘rinishida uchraydi; hozirgi *v* shu qadimgi *w* tovushining davomidir. So‘zning ildizi masalasida turli farazlar bor, jumladan uni “yopiq, qobiqli meva”

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tushunchasi bilan bog'lovchi talqinlar ham ilgari surilgan. Bunday talqinlarni qat'iy xulosa sifatida emas, tekshirilishi lozim bo'lgan faraz sifatida berish ilmiy odob talabi hisoblanadi.

Uch tur o'rtasidagi farqni qisqacha quyidagicha ifodalash mumkin. Xalq etimologiyasi tanish so'zlarga o'xshatish va rivoyatga asoslanadi, uning muallifi keng xalq ommasi bo'lib, til tarixiga tayanmaydi va tekshirish imkoni yo'q. Soxta etimologiya tashqi o'xshashlik va taxminga asoslanadi, uning muallifi ko'pincha alohida shaxs bo'lib, til tarixini bilmaslik yoki unga e'tiborsizlik xos va uni tekshirish qiyin. Ilmiy etimologiya esa tovush qonunlari, manbalar va qiyoslashga asoslanadi, uni tilshunos olimlar olib boradi, til tarixi unga asosiy tayanch bo'lib xizmat qiladi va uning xulosalari dalillar keltirilgan holda tekshirilishi mumkin.

ETIMOLOGIK TAHLIL TAMOYILLARI

1.3. Fonetik-fonologik tamoyil

Fonetik-fonologik tamoyil etimologik izlanishlarning eng qat'iy mezonlaridan biridir. Unga ko'ra, ikki yoki undan ortiq so'zning tarixan bir ildizga ega ekanini isbotlash uchun ularning tovush tarkibidagi farqlar muayyan til oilasiga xos obyektiv, muntazam tovush qonuniyatlariga muvofiq kelishi shart. Agar taqqoslanayotgan so'zlar tashqi tomondan qanchalik o'xshash va ma'nodosh bo'lmasin, ulardagi tovush o'zgarishlari til tarixidagi izchil qonunlarga bo'ysunmasa, qarindoshlik rad etiladi.

Turkiy tillardan misollar keltiramiz: o'zbekcha *yo'l* — qirg'izcha *jol*, o'zbekcha *yulduz* — qirg'izcha *jyldyz*, o'zbekcha *yaxshi* — qirg'izcha *jakshy*. Bu muvofiqlik tasodif emas: bir qator turkiy tillarda qadimgi turkiy *y-* tovushi muntazam ravishda *j-* ga mos keladi. Shuningdek, eski turkiy *sub* ("suv") shakli hozirgi o'zbek tilida *suv* ko'rinishida: bunda undosh tovush unlilar orasida o'zgargan.

Tovush o'zgarishlari quyidagi ko'rinishlarda bo'ladi: almashinuv, tushib qolish, orttirma (epenteza), o'rin almashinuvi (metateza), assimilyatsiya va dissimilyatsiya, singarmonizm ta'siri.

1.4. Morfologik tamoyil

Morfologik tamoyil so'zlarni turkumlarga ajratish, ularning tarkibiy qismlari (o'zak va qo'shimchalar) hamda grammatik ma'no xususiyatlarini to'g'ri belgilashga asos bo'ladigan qoidalar tizimidir. U so'z qanday grammatik shakllarni qabul qila olishini va o'ziga xos qo'shimchalar tizimiga egaligini tekshiradi.

Birinchidan, so'z turkumi o'zgaruvchanlik xususiyatiga ko'ra tahlil qilinadi: u turlanish (otlar kabi egalik, kelishik, ko'plik shakllarini olishi) yoki tuslanish (fe'llar kabi shaxs-son, zamon, mayl shakllarini olishi) bilan belgilanadi. Ikkinchidan, qo'shimchalar muvofiqligi tekshiriladi: masalan, *-lar* (ko'plik), *-ning* (qaratqich kelishigi) ot yoki otlashgan so'zlarga qo'shiladi; *-di* (o'tgan zamon), *-yapti* (hozirgi zamon) shakllari esa fe'l turkumiga xos. Uchinchidan, o'zak va qo'shimcha ajratiladi: etimologik tahlilda avval so'zning tuzilishi aniqlanadi, u sodda (tub), yasama yoki qo'shma ekani, qadimda qo'shimcha bo'lgan qism hozir o'zakka qo'shilib "yopishib" ketgan-ketmagani tekshiriladi. Bunday jarayon (soddalashuv, o'zakka singib ketish) etimologiyada keng uchraydi.

1.5. Semantik tamoyil

So'zning ma'no taraqqiyotini mantiqiy izohlash etimologik tahlilning ajralmas qismidir. Ma'no o'zgarishi o'zboshimchalik bilan emas, tushunarli qonuniyatlar asosida ro'y beradi: ma'noning kengayishi (so'z avval tor tushunchani, keyin umumiy tushunchani bildiradi), ma'noning torayishi (umumiy ma'nodan tor ma'noga o'tish), ko'chma ma'no (metafora, metonimiya) orqali siljish hamda ma'noning yaxshilanishi yoki yomonlashuvi (meliorativ va pejorativ o'zgarishlar) shular jumlasidandir.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Misol: *sichqon* so'zi dastlab hayvon nomi, keyinchalik ingliz tilidagi *mouse* ko'chma ma'nosidan o'tib, kompyuter qurilmasi nomi sifatida ham qo'llanadi. Bu hodisa tashqi o'xshashlikka asoslangan metaforik ko'chish va boshqa tildan ma'no ko'chirish (kalka) natijasidir. Boshqa misol: arabcha *qalam* so'zi qadimgi yunoncha *kalamos* ("qamish") so'zidan kirgan; dastlab qamishdan yasalgan yozuv vositasini bildirgan va ma'no keyinchalik umumlashgan.

Semantik tamoyilga ko'ra, taqqoslanayotgan so'zlarning ma'nolari o'rtasida mantiqiy bog'lanish (ma'no ko'chishining mumkin bo'lgan yo'li) ko'rsatilishi shart.

1.6. Qiyosiy-tarixiy tamoyil

Qiyosiy-tarixiy tahlil — qarindosh tillarning tovush va morfemalar tarkibini taqqoslash orqali ularning tarixiy taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlaydigan va qadimgi umumiy asos tilni (ajdod til, proto-til) tiklaydigan asosiy ilmiy metoddir.

Birinchi, muntazam tovush muvofiqliklari aniqlanadi: qarindosh tillarda muayyan tovushlar bir-biriga qat'iy qonuniyat asosida mos keladi. Masalan, o'zbek tilidagi *yo'q* so'zi turk tilida *yok* (q ~ k), ozarbayjon tilida *yox* (q ~ x) ko'rinishida keladi. Shuningdek, o'zbekcha *men* — turkcha *ben* — ozarbayjoncha *mən* qiyosida boshlang'ich *m-* ~ *b-* muvofiqligi kuzatiladi. Ikkinchi, eng qadimgi qatlam qidiriladi: tahlil uchun tillarga chetdan kirib kelgan so'zlar emas, balki eng qadimgi va barqaror qatlamlar (sonlar, tana a'zolari, qarindoshlik nomlari, tabiat hodisalari, olmoshlar) tanlanadi. Uchinchi, ajdod til modeli tiklanadi (rekonstruksiya): solishtirilayotgan tillardagi umumiy belgilar asosida ularning ajdodi bo'lgan qadimgi til shakli qayta tiklanadi. Qayta tiklangan shakl odatda yulduzcha (*) bilan belgilanadi, chunki u yozma manbada bevosita qayd etilmagan, balki qonuniyatlar asosida chiqarilgan shakl. To'rtinchi, turkiy tillarda r ~ z muvofiqligi hisobga olinadi: chuvash tilida boshqa turkiy tillardagi *-z* ga *-r* mos keladi (masalan, *qiz* ~ chuvashcha *xĕr*; *yuz* "100" ~ chuvashcha *çĕr*). Bu tovush qonuniyati turkiy tillar tasnifida muhim o'rin tutadi.

Muhim izoh: qiyosiy-tarixiy usul faqat haqiqatan qarindosh tillarga qo'llaniladi. O'zbekcha *ona* va turkcha *ana* o'zaro qarindosh turkiy so'zlardir. Ingliz tilidagi *mother* esa boshqa oilaga, hind-yevropa tillariga mansub bo'lib, uning qarindoshlari lotincha *māter*, sanskritcha *mātā* kabi shakllardir. *Ona*/*ana* bilan *mother* o'rtasidagi o'xshashlik turkiy va hind-yevropa tillari qarindoshligidan emas, ona so'zlarining ko'p tillarda bolalar tilidagi tovushlarga (*ma-*, *na-*) asoslanganidan dalolat beradi. Bu misol qiyosiy-tarixiy usulning chegarasini ko'rsatadi.

1.7. Tarixiy-madaniy (reallar) tamoyili

So'z ifodalagan narsa yoki tushunchaning tarixini ham hisobga olish zarur: o'simlik, hayvon, buyum, kasb, urf-odat qachon va qayerdan kirib kelgan bo'lsa, uning nomi ham shu yo'l bilan tarqalgan. Masalan, ekinning vatani va tarqalish yo'li uning nomi qaysi tildan kirganini taxmin qilishga yordam beradi. Shu sababli etimolog tilshunoslik bilan birga tarix, arxeologiya va etnografiya ma'lumotlariga ham tayanadi.

SO'Z TARIXINI O'RGANISH USULLARI

1.8. Etimologik (kelib chiqishini aniqlash) usuli

Bu usul so'zlarning kelib chiqishini, dastlabki shakli va ma'nosini aniqlashga xizmat qiladi: so'z qaysi tildan kirgani yoki o'z qatlamga mansubligi, vaqt o'tishi bilan qanday o'zgargani o'rganiladi. Misol: o'zbek tilidagi *kitob* so'zi arab tilidagi *kitāb* so'zidan kirgan; hozir u yozma ma'lumotlar to'plamini (nashr etilgan asarni) anglatadi.

1.9. Qiyosiy-tarixiy usul

Qarindosh tillardagi so'zlarni o'zaro taqqoslab, ularning tarixiy ildizlarini aniqlaydi. Bunda so'zlarning tovush tarkibi, ma'nosi va grammatik xususiyatlari o'rganiladi (qarang: 2.4-bo'lim).

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1.10. Filologik (yozma manbalarni o'rganish) usuli

Bu usul so'zlarning tarixini qadimgi yozma yodgorliklar, qo'lyozmalar, tarixiy hujjatlar va lug'atlar asosida o'rganadi. Yozma manbalar yordamida so'z qachondan beri ishlatilgani, qanday ma'noga ega bo'lgani va qanday shakl o'zgarishlarini boshdan kechirgani aniqlanadi. Turkiy tillar etimologiyasi uchun alohida ahamiyatli manbalar: VIII asr O'rxun-Enisey bitiklari; Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari (XI asr, 1072–1077-yillar); Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni (XI asr); Alisher Navoiy va boshqa mumtoz adiblar asarlari hamda eski lug'atlar. Bu usulni ba'zan "tarixiy taqqoslash usuli" deb ham atashadi: so'zning turli tarixiy davrlardagi shakllari va ma'nolari ketma-ket taqqoslanadi.

1.11. Semantik usul

So'zlarning ma'no taraqqiyotini o'rganadi: ma'no kengayishi, torayishi, ko'chishi yoki butunlay o'zgarishi tarixiy jarayonlar bilan izohlanadi (qarang: 2.3-bo'lim).

1.12. Fonetik usul

So'zlarning tarixiy rivojlanishida tovushlarda yuz bergan o'zgarishlarni o'rganadi: tovushlar almashishi, tushib qolishi yoki orttirilishi so'zning hozirgi shakliga ta'sir qiladi.

Masalan, forscha *tarbuz* so'zi o'zbek tilida *tarvuz* shaklida o'zlashgan: bunda undosh o'zbek tilining talaffuz qonuniyatlariga moslashgan. Bunday moslashish qonuniyatlarini o'rganish so'zning tarixiy shaklini aniqlashga yordam beradi.

1.13. Dialektologik usul

Turli shevalarda qo'llanadigan so'zlarni o'rganish orqali ularning tarixiy xususiyatlarini aniqlaydi. Shevalarda adabiy tilda kam ishlatiladigan yoki so'zning qadimiy shaklini saqlab qolgan so'zlar uchraydi. Bir predmet yoki hodisaning turli hududlarda turlicha nomlanishini taqqoslash so'zlarning tarqalishi va tarixiy rivojlanishini ko'rsatadi.

1.14. O'zlashma so'zlarni o'rganish usuli

Boshqa tillardan o'zbek tiliga kirib kelgan so'zlarning kelib chiqishi, o'zlashish sabablari va tilimizdagi o'zgarishlarini o'rganadi. O'zbek tilida arab, fors-tojik, rus va ingliz tillaridan o'zlashgan ko'plab so'zlar bor: masalan, *maktab* — arab tilidan (*maktab*), *dasturxon* — fors-tojik tilidan (*dastarxān*), *kompyuter* — ingliz tilidan (*computer*). O'zlashma so'zlarni o'rganish xalqlar o'rtasidagi tarixiy, madaniy, ilmiy va iqtisodiy aloqalarni tushunishga yordam beradi. Qaysi qatlam so'z qaysi davrda va qaysi vosita (og'zaki yoki yozma) orqali kirgani ham aniqlanadi.

1.15. Ichki rekonstruksiya usuli

Bir til doirasida shakllar o'rtasidagi muntazam almashinuvlarga (masalan, o'zak shaklining turli qo'shimchalar oldidagi o'zgarishiga) tayanib, so'zning qadimiy shakli tiklanadi. Bu usul qarindosh tillar ma'lumoti yetarli bo'lmaganda qo'l keladi.

ETIMOLOGIK TADQIQOT BOSQICHLARI

Amaliy etimologik ish odatda quyidagi izchillikda olib boriladi.

Birinchi bosqich — so'zning hozirgi shakli, ma'nosi va qo'llanish doirasi aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich — so'zning tuzilishi (o'zak, qo'shimcha) tahlil qilinadi; o'zlashma yoki o'z qatlamga mansubligi taxmin qilinadi.

Uchinchi bosqich — yozma manbalar va lug'atlarda so'zning eng qadimgi qayd etilishi qidiriladi.

To'rtinchi bosqich — shevalar va qarindosh tillardagi muqobillar to'planadi.

Beshinchi bosqich — tovush muvofiqliklari va ma'no o'zgarishlarining qonuniyligi tekshiriladi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Oltinchi bosqich — tarixiy-madaniy ma'lumotlar (narsaning kelib chiqishi, savdo va madaniy aloqalar) hisobga olinadi.

Yettinchi bosqich — boshqa farazlar bilan solishtirilib, eng asoslangan izoh tanlanadi; dalil yetarli bo'lmasa, xulosa faraz sifatida bayon etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. Turkiy so'zlar. — Toshkent: Universitet, 2000.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. Arabcha birliklar va ular bilan hosilalar. — Toshkent: Universitet, 2003.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. Forscha, tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar. — Toshkent: Universitet, 2009.
4. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. — Toshkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti.
5. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 12 jildlik. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006.
6. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. — Oxford: Clarendon Press, 1972.
7. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. — Москва: Наука, 1974– (davomli nashr).
8. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. — Toshkent: Fan nashriyoti.

Eslatma: nashriyot ma'lumotlari (shahar, yil, bet) ishingizda ko'rsatiladigan aniq nashrga moslab tekshirilishi kerak.

ILOVA

O'zbek tilining etimologik lug'atidan (A harfi) tanlangan so'zlar tahlili

Manba: Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. Turkiy so'zlar. — Toshkent: Universitet, 2000, 19–24-betlar.

№	So'z	Ma'nosi	Kelib chiqishi va yasalishi
1	**Avayla-**	ehtiyot qil-	abay + la = abayla- > āvāylā-
2	**Avra-**	ishontirish, ko'ndirish maqsadida yolg'on-yashiq gaplar gapir-	abyr 'tinch' + a = abyra- > abra- > āvrā-
3	**Adash I**	ismi bir xil (kishilar)	at 'ism' + daş = atdaş > addaş > adaş > ādāş
4	**Adash II**	oyoq kiyimining bir poyi boshqasi bilan almashib qol-	ādāş- fe'lining eski o'zbekcha ot shakli; mustaqil ishlatilmaydi, ādāş bol- tarkibida keladi
5	**Adash-**	to'g'ri yo'lni yo'qot-, yanglish-	a:z- > a:d- + (a)ş = a:daş > adaş > ādāş-
6	**Ajra-**	alohida bo'l-	(ayır- > ajır-) + a = ajıra- > ajra- > äjrä-
7	**Ajrim**	ikki tomonni kelishtiruvchi qaror	(ayır- > ajır-) + ım = ajırım > ajrım > äjrim
8	**Ajriq**	ildizidan tarmoqlanib yer bag'irlab o'sadigan yovvoyi	azır- + ıq = azırıq > ayırıq > ajırıq > ajrıq > äjriq

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

		o't	
9	**Ayil**	egar ustidan otning qorni ostidan o'tkazib bog'lanadigan qayish	ay- 'doira shaklida harakat qil-' + (ı)l = ayıl > äyil
10	**Ayir-**	alohida qil-	az- 'alohida bo'l-' + (ı)r (orttirma) = azır- > ayır- > äyir-
11	**Ayirbosh**	almash- (ayirbosh qil-)	ayır- + baş = ayırbaş > äyirbāş
12	**Ayirboshla-**	almash-	ayırbaş + la = ayırbaşla- > äyirbāşlä-
13	**Ayiq**	paxmoq yungli, yirik, sut emizuvchi hayvon	ayı- + ğ = ayığ > äyiq
14	**Aylan-**	doira shaklida ko'p marta, davomli harakat qil-	ay- + la ('takror') + n = ayla- + n > aylan- > äylän-
15	**Aymash-**	o'ralib, chirmashib o's-	ay- + ma ('takror') + ş ('birga') = ayma- + ş > aymaş- > äymäş-
16	**Aymoqi**	daraxtda o'ralib, mingashib o'sadigan (sifat)	(ay- + ma = ayma-) + qı = aymaqı > äymāqi
17	**Ayna-**	rangini yo'qot-, 'ung-'	(ay- + ın = ayın-) + a = ayına- > ayna- > äynä-
18	**Ayni-**	—	ayna- ga qarang
19	**Ayri**	ikkiga tarmoqlangan; ikki shoxli taek yoki asbob	azır- + ı = azırı > azrı > ayrı > äyri
20	**Ayril-**	alohida bo'l-	ayır- + (ı)l = ayırıl- > ayrıl-
21	**Ayrim**	alohida	ayır- + ım = ayırım > ayrım > äyrim
22	**Ayron**	qatiqqa suv aralashtirib tayyorlanadigan ichimlik	ayır- + (a)n = ayıran > ayran > äyrân
23	**Ayt-**	fikr-mulohazani og'zaki bildir-	ay- 'gapir-' + (ı)t = ayıt- > ayt- > äyt-

Izoh: jadvalda "+" — qo'shimcha qo'shilishi, ">" — tovush o'zgarishi, ā, ä — keyingi davr unlilari; ikkinchi bo'g'indagi tor unlining talaffuz qilinmay qolishi hamda a unlisining ä ga o'tishi ko'p so'zlarga xos; ayır- o'zagi ajra-, ajrim, ayirbosh, ayrim, ayron kabi so'zlarga asos bo'lgan.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.